

Z. Karvalics László

FERENC JÓSKA A FOGPISZKÁLÓTARTÓN, AVAGY A KULTURÁLIS MIKROÖRÖKSÉG TERMÉSZETE (2.)

[INTÉS AZ ŐRZŐKHÖZ]

2019-07-22 | ESSZÉ

E sorozat **nyitó darab**jában a „megfogható” kulturális mikroörökség két nagy osztályáról esett szó: a családi/személyes emlékezet dokumentumvilágáról, illetve a magánkollekciók tárgyvilágáról. Óvatosan már el is kezdtem érvelni amellett, hogy a

hosszútávú megőrzés útja mindkét esetben a *gyűjteményezésen* keresztül vezet – miközben ezt egyik jelenlegi nagy memóriaintézménytől (levéltár, könyvtár, múzeum) sem remélhetjük.

szinte láthatatlan

Mielőtt azonban tovább lépnénk, szükséges röviden kitérni rá, hogy ugyanennek a kulturális mikroörökségnek valójában van még egy harmadik és egy negyedik osztálya is: az „*épített mikroörökség*” és a „*természeti mikroörökség*”. Ezekre ugyanúgy igaz, hogy az intézményes megőrzés és a figyelem a „megafaunára” irányul: az épített környezet világában a nagy és emblemikus épületekre és együttesekre, hidakra, tornyokra. A megőrzésért felelős központi rendszerek számára a sokkal kisebb méretű, de nagyobb számú épített mikroobjektum szinte láthatatlan: határjelek, útjelzők, fakeresztek, haranglábak, kutak, ma viskónak tűnő hajdanvolt jégvermek, elhagyott erdei fürdők, utak kő műtárgyai, apró vízművek, lépcsők, kis kápolnák, kripták, kilátók, szobrocskák és képecskék otthonául szolgáló falmélyedések, színezett lépcsőházi üvegek, épületdíszek, zászlótartók. S hasonlóképp: a nagy kiterjedésű nemzeti parkok, összefüggő természetvédelmi területek, erdők, szikések, folyami és tavi ökoszisztémák, lápok, sokhektáros díszkertek és arborétumok mellett jóval kevesebb figyelem esik a minket körülvevő forrásokra, erecskékre, patakokra, magányosan vagy kisebb csoportban álló fákra és történelmi fasorokra, egyedi és ritka fajok gyümölcsöseire, különleges növények termőhelyeire (virágok, medvehagyma-telepek), de akár veszélyeztetett madarak fészkeire vagy lösz-odúira is.

A műemlék- és a természetvédelem rendszerszintje alatt a fizikai jelenlét révén érintett települések és településrészek, civil szervezetek, iskolák és magánszemélyek jelentik az élő lelkiismeretet és az erőforrást a megőrzéshez – ugyanúgy, ahogy a nemzeti és regionális közgyűjtemények rendszerszintje alatt a települések lakóközösségei, a családok és a magánszemélyek. Mivel sem az épített, sem a természeti mikroörökség *nem mozdítható, ezek nem is gyűjteményezhetőek* – kivéve persze a lebontott és újjáépített népi építészeti emlékek nevezetes helyeit, a skanzeneket, vagy a génbank funkciót betöltő, minél több fajtát tartalmazó telepített gyümölcsösöket. A téglagalériákkal **[1]** vagy a szárított botanikai gyűjteményekkel

tárolókapacitása korlátozott. A feldolgozás annál több feladatot jelent, minél izgalmasabb és terjedelmesebb az átvett anyag. A szülővárosnak felajánlott hagyatékok nagyobb részével több a baj, mint az öröm: nagy ritkán fordul csak elő, hogy értéke és összetettsége miatt önálló intézmény jön létre a megőrzésre és a bemutatásra: a legtöbb esetben „muszáj” foglalkozni velük, mert az önkormányzatok „illetékességből” a saját memóriaintézményekhez továbbítják ezeket. Különösen a könyvtárak szenvednek sokat: képtelenek integrálni a számukra felajánlott magánkönyvtárakat, amelyek (részben a digitális kultúra következtében változó szokások miatt) nagy mennyiségben indulnak „kifelé” a lakóterekből. Egészen ritkán fordul csak elő, hogy nem duplumokról van szó, hanem gyarapítási értéket vagy elhasznált példány cseréjét ígérik az adományok.

méhészettörténeti relikvia-gyűjtemény

Így is előfordul, hogy egy-egy tárgykörön belül – ha nem is teljességre, de valódi, gyűjteményszerű – sokaság elérésére vállalkozik egy-egy múzeum. Ilyen például a mohácsi

Kanizsai Dorottya Múzeum festett és ácsolt bútorgyűjteménye a 12 ezer darabos néprajzi kollekció részeként, vagy a nagykanizsai Thúry György Múzeum méhészettörténeti relikvia-gyűjteménye a kismesterségekre is koncentráló 15 ezres néprajzi anyaga részeként. Ezekben a tárgykörökben nincsenek ezekhez fogható méretű és értékű magángyűjtemények.

A könyvekkel más a helyzet: mivel ugyanannak a kiadásnak sok példánya maradhat fenn, számos párhuzamos szakgyűjteményt is formálhatnak, és a magángyűjtemények vetekedhetnek a könyvtári kollekciókkal. A szegedi Somogyi Könyvtárnak például közel 4 ezer tételből álló eszperantó gyűjteménye van, ez azonban alig harmada a Fajszi Károly (1911–2004) által összegyűjtött csodálatos állománynak, a világ egyik legnagyobb eszperantó gyűjteményének – amely 2004-ben szerencsére az Országos Idegennyelvű Könyvtár kezelésébe került, egyben is maradt, s azóta is gyarapszik. (Mindez persze nem ok arra, hogy ne lenne értelme kisebb

kollekciók építésére vállalkozni máshol – ahogy például a Mezőhegyesi Önkéntes Pont teszi civil kezdeményezésként, akik Esperanto-Teko könyv- és folyóirat-gyűjteményük bővítéséhez várnak folyamatosan adományokat.)

A levelezőlapok annyiban különböznek a könyvektől, hogy feladott változatukban plusz tartalommal gyarapszanak, írás- és köztörténeti szempontból egyediségre tesznek szert, ráadásul családi gyűjteményeknek is gyakori darabjai. A Nemzeti Múzeum 40 ezres képeslapgyűjteményének gerincét a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat 1953 és 1991 közti archívumától kapta, és szakosodott még a magyar műtárgyakat ábrázoló darabokra. De hol van ez a szerencsi Zempléni Múzeum egymilliós képeslevelezőlap-gyűjteményétől? Magának a Múzeumnak is az gyorsított létrejöttét, hogy dr. Petrikovits László 1967-ban egy majdan felállítandó szerencsi múzeumnak adományozta az akkor 400 ezer darabból álló fantasztikus és professzionálisan rendezett magánkollekcióját, számos további olyan gyűjtőkörrel együtt, amely a helyi anyagon túlmutatóan később is országos jelentőségű maradt (például az ex libris anyag).

„Laci bácsi” ars poeticája („*amit fáradozással, verejtékkel összegyűjtöttem, ne szóródjék szét – ami a legtöbb magángyűjtemény sorsa –, hanem közkinccsé váljék*”)

[2] akár a mottónk is lehetne, amikor a magángyűjtemények intézményesedésének alternatív útját fürkésszük. Ez szintén a közkinccsé válás felé mutat, de nem a jelenlegi múzeumi intézményhálózatot terhelné a feladat. Hiszen belátható: mivel a helytörténeti, életmódtörténeti vagy néprajzi anyag rendkívül sokféle tárgytypust ölel fel, szükségszerű, hogy ezek közül *csak néhány esetben* tudhat egy-egy intézmény nagy kollekció kialakítására törekedni. Jellemzően a *reprezentativitás* biztosítása a cél: rendelkezni néhány *mutatvány-darabbal*, amelyek a sokféleséget erősítik, és akár több lehetséges kiállítási tárgykört is gazdagíthatnak.

nincs dolguk velük

De mivel felkészült és tájékozott szakemberek dolgoznak ezekben a kulturális közintézményekben, időnként mégis önként vállalnak feladatot az előrelépésben. Segítenek a családi archívumok

fontosságát tudatosítani, akciókat szerveznek a „cipősdobozok” tartalmának digitalizálására (mint például Mezőkovácsháza könyvtára, amely lakóinak anyagából a digitalizálás után könyvet is megjelentetett Albertus László szerkesztésében (Kovács háza Anno, 2018). Mindezek azonban esetlegesek és sporadikusak. *Rem aequi bonique facit* – az intézményrendszer beletörődik, hogy a családi archívumok maradnak (és pusztulnak) a családoknál, a magángyűjtemények maradnak a gyűjtőknél (és gyakran szétszóródnak). Mivel fizikailag nincs dolguk velük, a tudás összegyűjtése és szolgáltatása sem feladatuk, a muzeológusoknak csak személyes érdeklődése, témaválasztása vagy társadalmi felelősségvállalása motivál. Olykor, egy-egy örökségobjektum-típussal, adott rész kérdésekben szakszerűen foglalkoznak, és nyitottak arra, hogy események szervezésével és különböző akciókkal hívják fel a figyelmet valamilyen fontos és aktuális gondra, lehetőségre. (Ahogyan, mondjuk múzeumi szervezésű látogatásokkal teszik fel a kulturális térképre a magángyűjteményeket. A *Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület Szekszárdi Klubja* például hosszú évek óta viszi tagjait környékbeli, nevezetes kollekciók megtekintésére – és ehhez elég annyi, hogy a gyűjtők és a muzeológusok tudjanak egymásról.)

Mi következik abból, hogy az örökségintézmények érdeklődése esetleges, és nem alapértelmezett? A családi emlékezet-objektumok *elérhetetlenek* az érintettek szűk körén kívül, *nem kutathatóak, nem vonhatók egybe és vethetőek össze* a hasonlókkal, fokozatosan *elvesznek a dokumentumokkal kapcsolatos metaadatok és tartalmi információk*. Nagy az esélye, hogy az őrző halálát nem követi az állomány generációs átadása családon belül, az anyagra vonatkozó értéktudat is elfelejtődik, az örökösök számára terhet jelentenek a régi dokumentumok, és megszabadulnak tőlük.

A nagy értékű magángyűjtemények kisebb része nyitott (látogatható) a nyilvánosság számára. És ugyanúgy tapasztaljuk a járulékos tudásvesztést is: a gyűjtő egyúttal az adott tárgykör különleges szakértője, a tárgyakra (előállításukra, egykori használatukra, javításukra) vonatkozó ismeretek hordozója, kutatója (de csak nagy ritkán megosztója). S ha a gyűjtő halála után állománya egyben is marad, vagy átkerül más gyűjteményekbe, az egyes tárgyakra, a tárgy típus mögött álló mesterségre, a tárgyakhoz kapcsolt történetekre mindez már nem igaz: azok menthetetlenül elvesznek.

Könnyű rávágni, hogy ezek a kulturális kötőszövetnek alig érzékelhető és gyorsan gyógyuló sebei csupán, mert a mikroörökség-objektumok privát kisvilágok: kizárólag az érintett családtagok és a gyűjtők számára van jelentésük és jelentőségük. Valójában *minden családi emlékezet-dokumentum a tágabb közösség számára is figyelemreméltó és potenciálisan fontos*, a gyűjtés pedig nem talmi szenvedély, hanem *magas szintű kulturális értékmentés és tudásfelhalmozás*. Átfogóbb identitásközösségek (tájegységek és nemzetek) számára is, és – mint majd több példán keresztül látni fogjuk – a jelentésteliség nem áll meg az állam- vagy kontinenshatároknál.

Induljunk el a közismert tényről, hogy a nemesi *családi levéltárak* elsődlegesen a jogbiztosító funkció érdekében jöttek létre (tulajdon-igazoló oklevelek, hatóságok által kiállított okmányok), de másodlagosan a korabeli írásbeliség egyéb dokumentumtípusait is vonzották, legfőképp az adminisztratív-ügyviteli természetűeket (könyvelési, „számadási” dokumentumok, hivatali levelezések, vásárlási jegyzékek), hogy végül a harmadlagos (privát) dokumentumállomány is itt találja meg a helyét (magánlevelek, naplók). Az olykor több száz éven át gyarapított, őrzött és rendezett állományok túlélő darabjai ma a nemzeti örökség fontos részei, levéltári kezelésben, az érintett *korszakok* történetének alapvető forrásanyagaként. Ekkorra már régóta nem a családtörténeti vonatkozásai a lényegesek (azt jó ideje feltárták, megírták, kiadták), hanem az a szerep, amelyet az átfogó politika-, gazdaság- és művelődéstörténeti rekonstrukciókban ez az anyag játszhat. És a társadalomtörténetben is, például az uradalmak jobbágycsaládjaira vonatkozó adatok (sokszor kizárólagos) lelőhelyei. Hiába állnak rendelkezésre egyházi, katonai, bírósági és más intézmények szisztematikusan gyarapított dokumentumállományai – az

irattári állapotból archívumi kezelésbe kerülve –, ezek a Múlt (és a „személyes, családi és mikroközösségi múltak”) rekonstrukciójának csak a nagyléptékű vázát segítenek felépíteni, *egy sokdimenziós adattér valamelyik síkján*. Ezért olyan nagy szó, ha egy inkvizíciós peranyagból képet alkothatunk egy írni és olvasni tudó 16. századi molnár világképéről vagy olvasmányairól, behatolva a mikrotörténelem alagsorába. Ezért lehet akkora szenzáció, hogy a 17. és a 19. század közti tengeri ütközetek során brit kézre került mintegy 160 ezer, a címzetthez soha el nem érkező levél végre kutatói kezekbe kerül. **[3]** Nagyobb rész európai kapcsolatokkal rendelkező, közel-keleti kereskedők, kisebb részt egyházi személyek magánlevelei ezek, amelyek felbontás után különlegesen személyes és részletes képet adnak íróik erkölccsel, vallással, üzlettel, más nemzetek képviselőivel kapcsolatos gondolatairól és érzéseiről.

két selyemtekerics

Azért a kínai történészeknek is leesett az álla, amikor egy 80 éves földműves a Ming-dinasztia idejéből (1368–1644) származó két selyemtekerics mutatott be nekik. Az öregebb 1475-ből, a fiatalabbik 1543-ból

származik, és a Tsui család egykor állami hivatalnokként dolgozó felmenőinek uralkodói dicséretét, hivatalos elismerésüket tartalmazza. A családon belül azóta az elsőszülött fiú feladata, hogy őrizze, és amikor eljön az idő, a következő generációra hagyományozza a becses ereklyéket. **[4]** De mi van, ha a tengeren elfogott levelek a hullámsírban végezték volna, és ha a Tsui család aktuális őrzőhelyét valamilyen katasztrófa éri az évszázadok alatt?

Ahol az írásbeliség korabeli tömegkultúrája alacsony szintű, ott eleve kínzó a forrásszegénység. Ilyenkor bárminek, ami a megismerés mikroszintjét támogathatja, megnő a jelentősége. Belátható, hogy minél több pusztul el az idők során egy adott örökség-kisvilághoz tartozó darabokból, annál nagyobb az értékük azoknak, amelyek fennmaradnak. (Gondoljunk a Homo sapiens előtörténetére, amelynek elmesélhetősége kizárólag tárgyi-régészeti kiindulópontokból táplálkozik: egy új faj (a gyenyiszovai ember) azonosításához egyetlen egyed egyetlen ízületének egyetlen megmaradt csontdarabkája vezetett el.) És persze a magas szintű írásbeliséggel és nyomtatott tömegkultúrával jellemezhető 19–20. századra is igaz, hogy a nagy példányszámban sokszorosított örökségobjektumok mellett továbbra is termelődik a

milliárdnyi egyedi darab. És mi marad meg a szokásszerűen használt, iparszerűen gyártott és forgalmazott tárgyömegeből, a mindennapok felépítésének csendes napszámosaiból? Csak az, ami véletlenül túlél, amit a gyártó vél megőrzendőnek – vagy amire tudatos gyűjtői figyelem irányul.

Nincs kizárva, hogy az aprócska tárgy is, amit a kezemben tartok, már csak egyetlen példányban létezik. (Vagy ha több maradt belőle, tulajdonosaik bizonyosan nem tudnak egymásról, és róluk sem tud senki semmit.) Porcelán fogpiszkálótartó, aranyozott talppal. Osztrák, magyar, német és (talán) török zászló van rajta a szokásos virágminták helyén. Alján MZ Austria jelzés. Sejthető, hogy első világháborús propagandatárgy, a központi hatalmakkal, pláne, ha mellé rakjuk a tökéletesen megegyező formájú párját, amelynek egyik oldaláról Ferenc József és Vilmos császár jó minőségű, egyenruhás-stráfos portréja néz ránk, a másik oldalon az 1914 és 1915-ös számok. Alján ugyanaz a gyári jel.

háborús emlékporcelán

S már ennyi is elég, hogy zavarba jöjjünk. A Karlovy Vary mellett található Stara Roléban 1810-ben alapított, porcelántermékeket 1836

óta gyártó, fénykorában bécsi, prágai és pesti lerakatokkal rendelkező, Észak- és Dél-Amerikába, de még a holland gyarmatokra is exportáló, több alkalommal is tulajdonost váltó üzem 1884 óta használja az MZ Austria márkajelzést a termékein. Ám 1909 óta, amikor is C. M. Hutschenreuther megvásárolta a céget, jelenlegi tudásunk szerint az MZ Altro(h)lau márkajegynek kellene szerepelnie minden tárgy alján. Hogyan kerülhetett mégis 1915-ben még mindig az MZ Austria logó a háborús emlékporcelánra? ^[5] És persze: milyen kalandokon át jutottak ezek a példányok magyar kezekbe, hogyan éltek túl az idők viharait, míg végül nálam kötöttek ki? Nem tettem le róla, hogy néhány előrevivő nyom birtokába jussak, de most már egy még nagyobb kihívásnak kell megfelelni. Arra a felvetésre is megnyugtató feleletet kellene ugyanis adni, hogy *miféle jelentősége volna a sikeres válasz(ok)nak?* Mennyivel és miért vagyunk szegényebbek, ha soha nem sikerül meghaladni a jelenlegi ismereteink szintjét, ha az ellentmondás, amelybe beleütköztünk, örökre feloldatlan marad?

A válaszhoz átfogó képet kell alkotnunk az örökség-objektumok információs értékéről – erre vállalkozom a folytatásban.

1. A tucatnyi magyar és még több külföldi téglamúzeum listáját lásd itt: http://pecsetestegla.hu/magyarorszag_vilag_tegla_muzeumai_terkepes_keresovel/ Ezek túlnyomó része nem egykori téglagyárak kollekciónak, hanem *magángyűjteményből fejlődtek múzeummá*. Ez a lista is hiányos, nem tartalmazza például a különleges bugaszegi téglagalériát, amelyet nem kis részben Balaton-környéki és még távolabbi vidékekről származók személyes téglaadományai gyarapítanak a mai napig. ↑
 2. Az idézet forrása: <https://ng.hu/kultura/2016/05/09/hazank-legnagyobb-kepeslapgyujtemenye/> ↑
 3. <https://24.hu/tudomany/2019/03/03/160-ezer-felbontatlan-levelet-talaltak/> ↑
 4. <http://mult-kor.hu/tobb-szaz-eves-selyemtekerceket-oriz-egy-falusi-csalad-kinaban-20151110> ↑
 5. <http://www.theoldstuff.com/en/porcelain-marks/category/161-mz-austria-marks> ↑
- kép | Joaquim Rodrigo művei, wikiart.org